

ШІВДСЕНОВАЯ АРХІВ

Выпуск ХХVIII-ХХІХ



ІСТОРІЧНІ НАУКІ

21. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету. – Б.м. і р. – С.90-96.
22. Міяковський В. Надруковане й забуте: громадянські рухи ХІХ ст. – Т.1. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
23. Мухін М. Більше світла! // Визвольний шлях. – 1959. – №10. – С.1181-1188.
24. Мухін М. Драгоманов без маски // Визвольний шлях. – 1962. – №3. – С.268-273.
25. Мухін М. Іван Франко як критик Драгоманова // Визвольний шлях. – 1956. – №4. – С.431-437; №5. – С.527-537; №6. – С.666-675; №7. – С.803-808; №8. – С.883-890.
26. Новодворський І. Драгоманів і наші клерикали. Вияснення клерикальних нападів проти Драгоманова. – Львів, 1936. – 23 с. Цит. за: Свенціцький І. Драгоманов і Галичане. – Львів, 1922. – С.15.
27. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від поч. ХІХ ст. до М. Драгоманова). – Нью-Йорк, 1965. – 120 с.
28. Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів: з «Друкарні Уділової», 1907. – 91 с.
29. Павлик М. М. Драгоманов як політик. – Львів, 1911. – 60с.
30. Павлик М. М. Драгоманов, "високий рівень українства" та "нова ера". – Львів, 1906. – 44 с.
31. Павлик М. Памяти М. Драгоманова. – Чернівці, 1902. – 44 с.
32. Пам'яті М. Драгоманова. 1895-1920. Сбірник. – Х.: Поюр, 1920. – 112 с.
33. Подолянин К. З минулих літ. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1954. – 101 с.
34. Ріпецький С. М. Драгоманов в опінії визначних українських громадян. – Нью-Йорк; Дітройт, 1967. – 43 с.
35. Слюсаренко Х. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С.243-257.
36. Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1995. – 118 с.
37. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. ХХХV. – кн. 8. – С.226-240.
38. Шаповал М. М. Драгоманов як ідеолог нової України // М. Драгоманов. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. – Прага; Нью-Йорк, 1937. – С.31-55.

Анотація

Стаття присвячена висвітленню історіографічного образу видатного українського історика, політолога другої половини ХІХ ст. – Михайла Драгоманова в українській історіографії в діаспорі.

Summary

The article is devoted to the historiographical image of the famous Ukrainian historian of the second half of XIX century – Michail Drahomanov that are in ukrainian historical science in the foreign diaspora's ukrainian historiography.

УДК 94: 311.314 (477.72)

О.А. Макієнко

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ПРАЦЯХ СЛУЖБОВЦІВ-СТАТИСТИКІВ ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в результаті наполегливих зусиль представників вітчизняної інтелігенції вдалося витворити оригінальний напрям статистичної думки в Російській імперії – земську статистику. Формування її теоретичних і методологічних засад відбувалося у процесі критичного аналізу та засвоєння наукової спадщини вітчизняних і зарубіжних статистиків, економістів, соціологів, а також практичної апробації програмно-методичних розробок земських

спеціалістів. Нова галузь статистики, за визнанням відомого російського економіста і статистика О. Кауфмана, при всіх її недоліках і помилках "зробила для статистичної методології більше, ніж уся російська академічна статистика" [1, с.217].

Становлення теорії і практики земської статистики відображає складний та суперечливий процес інтелектуальних шукань у середовищі вітчизняних вчених та спеціалістів-практиків другої половини XIX – початку XX ст., які працювали над вивченням різноманітних проявів соціального життя, намагаючись виявити тенденції й закономірності суспільного розвитку. Сприятливі умови для наукового пошуку забезпечила діяльність органів земського самоврядування в регіонах Російської імперії. На земському ґрунті розгорталася наукова кар'єра фундаторів та визначних діячів земської статистики – О. Русова, П. Червинського, О. Шликевича, В. Варзара, М. Каблукова, Ф. Щербини та ін. Спираючись на створену земствами розгалужену статистичну інфраструктуру, вони започаткували досі небачені в регіонах масштабні статистичні дослідження різних сфер життя місцевого населення. У процесі роботи земські статистики виробляли нові підходи до розуміння теоретико-методологічних засад статистики, її методичного інструментарію. Свій внесок у розбудову теорії і практики земської статистики здійснили й службовці-статистики земських установ Херсонської губернії.

Досвід статистичних досліджень Херсонського земства отримав наукову оцінку в численних працях вітчизняних істориків, статистиків, економістів кінця XIX – початку XXI ст. Їх зміст та результати привернули спеціальну увагу вже сучасників (праці І. Гороневича, О. Русова, Л. Падалки, П. Фірсова та ін.), які наголошували на виразних інтелектуальних новаціях херсонських статистиків. У радянську добу практичні здобутки окремих галузей земської статистики на Херсонщині – оціночно-економічної, санітарної, шкільної та ін. – було відображено в роботах вчених-істориків (О. Рябінін-Скляревський, А. Зубко), економістів і статистиків (М. Свавицький, О. Гозулов, Є. Шаблій та ін.), демографів (А. Перковський), дослідників історії медицини і санітарії (Х. Ідельчик, С. Каган, Л. Карпов, О. Гриніна, А. Кохан та ін.).

Наприкінці XX – на початку XXI ст. історія земської статистики залишається досить популярним напрямом історичних досліджень. Науковці доклали помітних зусиль для з'ясування загальних рис земсько-статистичних досліджень у Російській імперії, їх специфіки в окремих регіонах. Перші кроки зроблено в напрямі історіографічного осмислення дискусій щодо спрямованості, змісту та значення статистичних досліджень земських установ в Україні (праці О. Бакуменко, І. Миколаєнко). Вивчення досвіду діяльності земських статистиків в українських регіонах, у тому числі й на Херсонщині, вийшло на рівень дисертаційних узагальнень (роботи О. Петрова, В. Бобкова, О. Макієнка). Водночас спостерігаються намагання нівелювати багатоманіття проявів статистичної творчості на українських землях, звівши їх до прямого наслідування "канонічних" типів земської статистики – московського або чернігівського. Так, київська дослідниця Л. Мекшун, аналізуючи в своїй дисертації особливості земської статистики в Україні, дійшла досить дискусійного висновку, що її методологія базувалась переважно на роботах статистичної служби Чернігівського земства [2, с.60]. Сумнівність подібних тверджень впливає на основі прискіпливого аналізу творчої спадщини земських статистиків інших українських регіонів. На окрему увагу заслуговують теоретичні й методологічні напрацювання службовців-статистиків земських установ Херсонської губернії.

Статистична служба Херсонського земства виникла на початку 1870-х рр. як результат тривалих пошуків раціональної форми інформаційного забезпечення земської діяльності. Її становлення відбувалося під значним теоретичним і методичним впливом російської адміністративної статистики. Саме в межах адміністративної статистики на той час апробувалися інтелектуальні новації

вітчизняної і зарубіжної статистичної думки, накопичувався практичний досвід статистичних робіт.

Логічним наслідком подібних залежностей стала ідейна орієнтація перших херсонських статистиків, членів статистичного бюро Херсонської губернської земської управи (1873-1876), на постулати вчення видатного бельгійського статистика Адольфа Кетле (1796-1874), яке користувалося великою популярністю в наукових колах європейських країн. А. Кетле вважається справжнім засновником теорії статистики, якому вдалося синтезувати обидва попередні напрями розвитку статистичної думки – політичну арифметику й державознавство. До першорядних заслуг А. Кетле дослідники відносять загальне визначення предмету статистики, розкриття характеру та завдань статистичного пізнання, з'ясування сутності статистичних методів, накреслення шляхів їх застосування.

Прямуючи в руслі позитивістських ідей, бельгійський вчений розглядав статистику (або "соціальну фізику") як науку, що вивчає об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Він наполягав на наявності притаманних соціальним явищам стійких закономірностей, які складаються під спільною дією незалежних одна від одної загальних (постійних) та індивідуальних (випадкових) причин. Сутність статистичного пізнання А. Кетле вбачалася у погашенні випадковостей, викликаних дією індивідуальних причин, які заважають виявляти й аналізувати соціальні закономірності, обумовлені загальними причинами. Застосовуючи поняття "середньої величини" не лише як метод математичних розрахунків, але й як категорію об'єктивної дійсності, вчений намагався обґрунтувати вчення про "середню людину", своєрідний соціальний тип, який уніфікує різноманітні людські риси. Статистика мала займатися пошуком істинних властивостей соціальних типів, виділяючи стійкі закономірності в людській поведінці. Звідси запорукою успішного статистичного аналізу мала стати масовість досліджуваних даних, а основними методами статистичного пізнання – масове спостереження, вимірювання й узагальнюючі показники, що забезпечували б погашення випадковостей. Основою наукового пізнання соціальних явищ А. Кетле вважав теорію ймовірностей, яка, розкриваючи дію загальних і випадкових причин, допомагає оцінити надійність узагальнюючих статистичних показників [3, с.39-40].

Ідеї А. Кетле, засновані на міцному підґрунті позитивістської методології, завдяки його численним учням і послідовникам у другій половині XIX ст. оформилися в потужний соціологічний напрям – кетлеанство. Досягнення теорії статистики були широко використані в різних областях практичної статистики західних країн.

У Російській державі найбільшим впливом вчення А. Кетле користувалося наприкінці 1840-х – на початку 1870-х рр. Багатьма представниками російської статистики кетлеанство розглядалося як реальна альтернатива описовим традиціям російського державознавства. Їх наукові праці сприяли поширенню ідей бельгійського статистика. Завдяки діяльності представників російської школи кетлеанства – Д. Мілютина, О. Рославського, Е. Вредена, І. Вернадського та ін. – його постулати увійшли до університетських курсів статистики, здобули підтримку в середовищі діячів адміністративної статистики. Тож не випадковим виглядає звернення до вчення А. Кетле перших земських статистиків, які орієнтувалися передусім на здобутки західноєвропейської статистичної науки. Свою роль у цьому, очевидно, відіграли настанови 8-ої сесії Міжнародного статистичного конгресу в Санкт-Петербурзі (1872) – останнього міжнародного форуму статистиків, ініціатором і натхненником якого виступив видатний бельгійський статистик. Торжество статистичної методології як засобу осмислення закономірностей суспільного розвитку стимулювало її широке застосування представниками наукової громадськості та земської інтелігенції при з'ясуванні особливостей соціально-економічного й культурного розвитку регіонів Російської імперії.

У 1870-х рр. творчий доробок земських статистиків Херсонської губернії формувалася під помітним впливом вчення А. Кетле про середні величини та способи їх наукового виведення. Херсонські земці-ліберали, наполягаючи на невідкладному статистичному дослідженні регіону, поклали великі надії на пізнавальні можливості статистичного методу. Цілковитим в дусі кетлеанства член губернської земської управи П. Фатуровський, якому в 1873-1876 рр. довелося керувати роботою статистичного бюро, переконував критиків земської статистики, що вона "не має математичної точності й ніхто зі статистиків не мріє про неї, але статистика може дати приблизно точні дані, на підставі яких можна вивести приблизно вірні закони, що вкажуть шлях, яким повинно слідувати суспільство для того, щоб сприяти своєму добробуту" [4, с.84]. На його переконання, головне завдання статистики, яке переслідували усі діючі статистичні установи, полягало у застосуванні теорії ймовірностей до якомога більшої маси даних для виведення відповідних законів суспільного розвитку [5, с.459]. Під впливом подібних керівних настанов члени статистичного бюро тривалий час не наважувалися відступити від постулатів кетлеанської теорії.

Втім застосування методологічного інструментарію кетлеанства для потреб земської статистики виявилось проблематичним. Виведення лише середніх показників для оцінки ефективності земського господарювання не могло цілком задовольнити самих земців. До того ж їх вірогідність суттєво знижувалася через ігнорування місцевим населенням статистичних ініціатив земських установ. Упродовж 1874-1876 рр. спостерігалася негативна динаміка надходження від респондентів розісланих губернським земством статистичних анкет. Так, кількість отриманих від волосних правлінь і селянських громад більш-менш заповнених бланків скоротилася з 84,3 до 68,4%, а від приватних землевласників – з 27,7% до 11,5% [6, с.5; 7, с.39]. Розсилкою анкет земські статистики не змогли вирішити проблему формування надійної джерельної бази статистичних досліджень.

За відсутності достовірних даних неоліки анкетної методики збирання статистичної інформації певною мірою мали компенсувати математичні розрахунки. Про методи статистичного аналізу, що застосовувалися херсонськими статистиками при обробці зібраної інформації, свідчать вступні положення до фактично єдиної завершеної ними в 1870-х рр. статистичної праці, присвяченої визначенню рівня добробуту селянських громад Херсонської губернії. За основу аналізу вони прийняли поняття "середнього господаря" як узагальненої категорії вимірювання селянського добробуту. Звідси розробка статистичних даних полягала у підбитті підсумків по окремих поселеннях, віднесенні їх до визначених типових груп, підрахунках середніх чисел й інших відношень по обраних групах та аналізі співставлених даних через порівняння середніх чисел і середніх відношень з їх відхиленнями [8, с.36-37]. Базуючись на подібних процедурах, статистики вираховували приблизні середні показники добробуту селян-общинників кількох повітів Херсонської губернії. Ще більш хиткими виглядали результати розрахунків показників добробуту приватних землевласників. Застосовані прийоми через свою науково-пізнавальну недосконалість з часом отримали справедливую критику з боку вчених-антикетлеанців.

Твердження про неадекватність методу статистичного дослідження стало одним з найбільш серйозних зауважень до методологічних засад діяльності статистичного бюро Херсонського губернського земства [9, с.236]. Вже під час його створення опоненти із земського середовища доводили хибність багатьох запропонованих у проекті положень. Зокрема, гласний І. Білоусович наполягав на безглуздості використання статистики для визначення показників середньої врожайності сільськогосподарських культур з огляду на їх непридатність для цілей земського господарства [4, с.80-81]. На засіданнях губернського зібрання чергової сесії 1875 р. в ході дискусії про предмет і методи земської статистики окремі земці

зауважували на неможливості використання теорії ймовірностей для висновків по земських справах, вимагаючи максимальної точності й достовірності статистичних даних [5, с.457-458,461]. Мова, фактично, йшла про вироблення особливої земсько-статистичної методології, керованої іншими ніж адміністративна статистика завданнями.

Подібні заяви були відлунням гострих теоретичних дискусій у російській статистичній науці 1870-х рр. між кетлеанцями й антикетлеанцями. До числа найавторитетніших діячів вітчизняної статистики, які змогли уникнути теоретичного диктату кетлеанства, відносилися такі представники соціологічної школи в російській академічній статистиці як Ю. Янсон, О. Чупров, М. Каблуков, О. Кауфман. Їх наукові розробки були тісно пов'язані із практичними здобутками земської статистики. Ю. Янсон – найвідоміший російський антикетлеанець – цінував А. Кетле як статистика-практика, організатора статистичної роботи, але його наукові погляди не поділяв. Він розкритикував ідею про "середню людину", визнаючи фіктивний характер цього поняття, наполягав на непридатності теорії ймовірностей і закону великих чисел для описування явищ суспільного життя [1, с.219-220]. Звідси обґрунтовувався самостійний характер статистики як суспільної науки, незалежної від математики. Її головну мету він вбачав у розкритті причинно-наслідкових зв'язків між соціальними явищами і процесами засобами описової статистики. Заперечуючи проти математичної оцінки дійсності, вчений акцентував увагу на якості первинних статистичних даних. Праці Ю. Янсона відіграли помітну роль у розробці теорії і методики статистичного спостереження й групування. Його роботу в даному напрямі продовжили О. Чупров, М. Каблуков і О. Кауфман [1, с.224-235].

Методологічну обмеженість вчення А. Кетле зрештою констатували й перші херсонські земські статистики. Підрахунки середніх показників економічного добробуту селянства Херсонщини засвідчили неможливість за наявних підходів врахувати вплив багатьох природно-географічних, соціально-економічних та етнокультурних факторів. Висновок про недостатність середніх величин по окремих поселеннях, за якими зникають відмінності у рівні матеріальної забезпеченості конкретних селянських господарств, зумовив необхідність їх подвірної реєстрації і застосування більш досконалого групування даних [8, с.39-40]. Але через нестачу людських і фінансових ресурсів статистичне бюро Херсонської губернської земської управи обмежалося лише описом кількох типових поселень регіону. Отже, хоча б на теоретичному рівні херсонські статистики 1870-х рр. виявили готовність до продукування і впровадження новацій у галузі статистичної методології.

Подальші теоретичні й методологічні напрацювання земських статистиків на Херсонщині були пов'язані з діяльністю видатного представника української статистики Олександра Олександровича Русова (1847-1915), його численних учнів і послідовників. У другій половині 1870-х рр. О. Русов став одним з активних учасників статистичного опису Чернігівської губернії, який заклав фундамент особливого чернігівського типу земської статистики. Важливо відзначити, що свою наукову позицію чернігівські статистики сформулювали на основі критичного осмислення досвіду земських статистичних робіт у Херсонській губернії. У поясненні до тексту «Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» (1876) наголошувалося на принциповій непридатності ідей А. Кетле для практичних цілей земської статистики. Автори стверджували, що "середні цифри, цінні для абстрактної науки, не становлять майже ніякого інтересу для людей, що бажають знати становище даної окремої місцевості в даний час у тому чи іншому відношенні" [9, с.221]. Апелюючи до авторитета Георга Майра, одного з яскравих представників німецької школи описової статистики, чернігівці пропонували у земській статистиці застосовувати передусім географічний (описовий) метод, – більш важливий для з'ясування специфіки місцевого життя, ніж метод математичний. Адже, на їх думку,

"для практика є обов'язковими факти з життя видів, підвидів, навіть, якщо можливо, індивідуумів, які він не має права підтягувати під наукові "середні цифри", а повинен залишати їх у всій їх недоторканності, яким би не був дисонанс, породжуваний ними в загальній гармонії "середніх цифр науки" [9, с.237]. При розробці концептуальних засад земської статистики чернігівці активно використовували теоретичні розробки представників статистичної науки політекономічного напрямку (Д. Журавського, М. Зібера, М. Бунге та ін.), практичний досвід своїх попередників у статистичному дослідженні регіонів – військових топографів, учасників кадастрових загонів, статистиків-практиків 1840-1860-х рр. Спираючись на їх наукові здобутки, чернігівські статистики долучилися до розробки територіального (земельного) підходу в російському державознавстві, який відкривав широкі можливості для синтезу історичних, географічних, етнографічних і статистико-економічних знань. Чернігівський тип земської статистики передбачав комплексне вивчення культурно-господарського розвитку регіону у просторово-часовому вимірі. Першим результатом роботи чернігівських статистиків стало видання 15-томної праці «Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе» (1877-1887). Важливу роль у підготовці перших томів видання відіграв О. Русов. Його працю «Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание» Російське географічне товариство відзначило золотою медаллю [10, с.15]. Вже на Чернігівщині О. Русов зарекомендував себе як талановитий учений-статистик.

При всій своїй продуктивності науковий підхід чернігівських земських статистиків не справив визначального впливу на становлення земської статистики в інших українських регіонах. У 1880-х рр. новостворені земські статистичні служби більшості українських губерній сприйняли зразки більш соціологічного за характером московського типу земської статистики. Запозичені ними статистичні програми орієнтувалися переважно на з'ясування економічного добробуту селянства, головним інструментом їх реалізації були подвірна картка і поселищний бланк, основним типом спостереження виступав подвірний перепис, а при зведенні статистичних даних домінували форми групових таблиць. Наукова продукція місцевих дослідників навіть за формальними ознаками нагадувала праці московських статистиків. Так, за аналогією до «Сборника статистических сведений по Московской губернии» (1877-1892) катеринославські статистики видавали «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии» (1884-1886), таврійські статистики – «Сборник статистических сведений по Таврической губернии» (1885-1889), а полтавські статистики – «Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии» (1882-1893) [11, с.32,51-52,89,132]. Серед земських статистиків українських губерній практичними здобутками чернігівців скористалися лише херсонські й частково харківські дослідники.

На Херсонщині, куди О. Русов у 1882 р. був запрошений губернською земською управою в якості спеціаліста-статистика, він отримав можливість продовжити розробку теоретичних і методологічних засад земської статистики, здійснити практичну апробацію своїх наукових концепцій. У працях херсонської доби (1882-1889) О. Русов сформулював й обґрунтував ідею "обласної" статистики, покликаної до життя місцевими інтересами [12, с.104-105]. Вона відображала теоретичні настанови концепції "обласництва" (земельного підходу) в російському державознавстві, обстоюваної вітчизняними українознавцями другої половини XIX ст. У своїй статті «Обласное начало в земской статистике» (1886) О. Русов наполягав, що справжня сила земської статистики як засобу соціального пізнання полягала у "місцевому ґрунті, відданості працюючих місцевим інтересам", а реалізація закликів окремих науковців "покласти край свавіллю земців", створивши однорідну й обов'язкову для всіх земських губерній статистичну програму, була б рівнозначною

знищенню земської статистики [13, с.370-371,390]. Це була своєрідна відповідь на стрімке поширення уніфікаційних процесів у практиці земсько-статистичних досліджень у регіонах Російської імперії. Головний закид О. Русова адресувався земським шанувальникам московського типу статистики, які практично без змін запозичували відповідне програмно-методичне забезпечення, а "праць своїх не одухотворили допитливістю дослідника" [13, с.382]. Не відкидаючи позитивного досвіду співробітництва між статистиками окремих регіонів, дослідник наголошував на потребі самостійного існування обласної статистики для кількох споріднених в історико-географічному відношенні губерній [13, с.391]. Характерна регіональна спрямованість земської статистики відрізняла її від статистики адміністративної (державної). Отже, земська статистика, орієнтуючись на місцеві потреби, претендувала на окреме об'єктно-предметне поле, власну організацію й специфічну методологію.

О. Русов і його херсонські учні-статистики виявилися найбільш послідовними прихильниками чернігівського типу земської статистики на українських землях, сприяючи утвердженню та популяризації його наукових здобутків. Під їх впливом земські установи Херсонщини, на відміну від земств сусідніх Катеринославської і Таврійської губерній, у процесі організації земського оціночно-статистичного опису 1880-х рр. орієнтувалися на теоретичні розробки і практичний досвід саме чернігівських статистиків, а шеститомна праця херсонських статистиків «Материали для оценки земель Херсонской губернии» (1883-1890) була виконана в кращих традиціях чернігівських досліджень.

Попри цілком прагматичне доручення встановити цінність і прибутковість земельних угідь в регіоні, над яким працювали в 1880-х рр. земські статистики під керівництвом О. Русова, значення проведеної ними роботи важко обмежити задоволенням утилітарних потреб земського господарювання. Херсонські статистики продемонстрували здатність до продукування і запровадження новацій у галузі теорії і практики земської статистики, долучившись до розробки нового програмного забезпечення, удосконалення методики статистичного спостереження, групування та аналізу. Так, «Земледельческая программа» чернігівських статистиків, прийнята в лютому 1882 р. губернською статистичною комісією за основу для проведення оціночно-статистичного опису Херсонської губернії, незабаром зазнала кардинальних змін і доповнень [14, с.12-29; 15, с.37-70]. Її зміст було адаптовано до природно-географічних, соціально-економічних і культурних умов Півдня України. Наприклад, довелося враховувати специфіку організації систем господарювання – наявність великих поміщицьких маєтків і господарств поселен-десятинників, залежність способів експлуатації земельних ресурсів від етнокультурних факторів, вагому економічну роль інтенсивних форм виноградарства, садівництва та городництва в регіоні тощо. Творчий підхід херсонські статистики виявили й при розробці програмного забезпечення для вивчення неземлеробських промислів місцевого населення [16, с.8].

В оціночно-статистичному дослідженні Херсонської губернії послідовно витримувався принцип територіального (географічного) опису регіону на основі експедиційної методики обстеження. Практичні переваги подібної методологічної орієнтації були переконливо обґрунтовані О. Русовим під час дискусії про доцільність подвірно-господарської або оціночної статистики на засіданні Херсонської губернської статистичної комісії 12 лютого 1884 р., на якому окрім постійних учасників від місцевих земських установ брали участь земці Харківської, Полтавської і Таврійської губерній, представники інших земських статистичних служб, наукових установ. На думку вченого, впровадженій чернігівськими та херсонськими дослідниками тип оціночної статистики з його описово-аналітичним підходом найбільше відповідав практичним вимогам земського життя. Поширюваний за

ініціативою московських статистиків тип подвірно-господарської статистики був орієнтованої на з'ясування соціально-економічного становища селянства через застосування статистико-математичних прийомів зведення та аналізу статистичних даних. Він виявлявся неспроможним розкрити цілий ряд важливих для земства проблем: впливу природно-географічних факторів на продуктивність землеробства, залежності існуючих систем господарювання та експлуатації природних ресурсів від етнокультурних й етносоціальних умов регіону, визначення локальних особливостей розподілу трудових ресурсів тощо. Соціологічна за характером подвірна статистика тяжіла до традицій урядових переписів. Тоді як О. Русов послідовно наполягав на самостійності об'єктно-предметного поля, завдань і методів земської статистики, яка не повинна змішуватися з урядово-адміністративною статистикою [16, с.20]. Для херсонських статистиків подвірні переписи стали лише допоміжним засобом для проведення статистико-економічного опису губернії за територіальним принципом. Вони мали виявити показники чисельності та складу населення, забезпеченості окремих господарств землею, худобою і сільськогосподарським реманентом, себто важливих для земських оціночних робіт статистичних даних, якими місцеві органи адміністративної статистики були нездатні забезпечити земських статистиків [15, с.32-34]. Звідси зрозуміло стає приуроченість видання «Результатов подворной переписи» по Єлисаветградському, Олександрійському та Ананьївському повітах до відповідних томів фундаментальної праці «Материалы для оценки земель Херсонской губернии». Підпорядкованість подвірних переписів оціночним завданням обумовила реєстрацію не лише господарств селян, а й решти категорій місцевого населення, а з їх програми було вилучено неважливі для майнової оцінки показники. Загалом, порівняно з іншими українськими губерніями, де земства, орієнтуючись на московські зразки, неодноразово вдавалися до подвірних переписів господарств (у п'ятнадцяти повітах Полтавської губернії тричі, в шести повітах Таврійської і двох повітах Катеринославської губернії двічі) [17, с.75], на Херсонщині вони не набули значного поширення.

Базові принципи територіального оціночно-статистичного дослідження, розроблені чернігівськими й удосконалені херсонськими статистиками, згодом отримали урядову санкцію через оціночні закони 1890-х рр.

За формою викладу статистичної інформації «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» відповідали описовим традиціям чернігівського напряму. Міркуючи над перевагами описово-аналітичного або статистико-математичного (цифрового) підходів при зведенні отриманих даних, статистики виходили з положення, що "чистий опис, який має на увазі якісні дані, не підкріплені цифровими викладками, може виявитися настільки ж абстрактним, як і міркування та висновки, засновані на одних лише цифрах, якщо дані, до яких відносяться цифри, будуть представлені, так би мовити, без кольорів, – без найголовніших відмінностей підрахованих арифметично предметів" [15, с.21]. Звідси вони прагнули комбінувати обидва підходи. Головне місце було відведено описово-аналітичному викладу, для якого систематизовані в табличній формі цифрові дані слугували своєрідною ілюстрацією. Цим праці херсонських дослідників кардинально відрізнялися від статистичних видань московського типу (зокрема, «Сборников статистических сведений» по сусідніх Катеринославській і Таврійській губерніях).

Надзвичайно цінними для продуктивного розвитку земської статистики виявилися спроби організації бюджетних обстежень господарств на Херсонщині. Складені О. Русовим програми вивчення бюджетів, що базувалися на його практичному досвіді чернігівської доби, були орієнтовані на з'ясування економічних характеристик різних типів господарств окремих станових груп у конкретній місцевості – "багатих", "заможних", "середніх", "недостатніх" і "бідних" [16, с.7-8]. Реалізація цих програм у процесі подвірного перепису повітів Херсонської губернії

дозволила здійснити розробку економічних показників, які визначали добробут господарств різних станів і станових груп. Відомий економіст-народник В. Постніков у своїй праці «Южно-русское крестьянское хозяйство» (1891) досить критично оцінив намагання херсонських статистиків подати загальностанову статистику економічного добробуту, відзначивши, що "напруженість сільськогосподарської діяльності може бути врахованою тільки для осіб, що напружуються" [18, с. XXVIII]. Однак, попри подібні зауваження, досвід херсонських всестанових бюджетів варто визнати у значній мірі новаторським, адже головну увагу теоретиків земських бюджетних досліджень 1880-1890-х рр. привертало переважно розрахунки економічного балансу селянських господарств.

Одним із найвагоміших здобутків херсонських статистиків, що відразу ж привернув увагу теоретиків і практиків земсько-статистичних досліджень, стало запровадження з 1887 р. оригінальної організації поточної соціально-економічної статистики в земствах Херсонської губернії. О. Русов – розробник "херсонського" децентралізованого типу поточної статистики – зміг втілити у його проекті фундаментальні засади пропегованого ним розуміння завдань земської статистики. Функціонування інституту повітових статистиків як складової загальногубернської статистичної служби гарантувало тісний зв'язок земсько-статистичної практики з реальними проблемами місцевого життя. Лише подібний живий контакт міг забезпечити земську статистику від загрози ураження канцеляризмом, характерним для діяльності органів адміністративної статистики, посприяти постійному оновленню її теоретичного арсеналу, збагатити методологію статистичних досліджень. Виступаючи на захист нової організації, О. Русов вказував, що "для виконавця земських статистичних робіт, який постійно стикається з місцевими явищами життя й з представниками тих або інших прагнень у сфері цього місцевого життя, неможливо ухилитися від цих нагальних інтересів в область безплідних вишукувань, які мають значення лише для служителя абстрактної науки" [19, с.122]. Апробований на Херсонщині варіант організації статистичної служби отримав поширення у цілому ряді земських губерній Російської імперії, а згодом був втілений у життя в загальнодержавному масштабі при формуванні системи радянської статистики.

Під науковим впливом О. Русова виховувалася плеяда визначних херсонських статистиків – А. Бориневич, М. Борисов, Ф. Василевський, Л. Падалка та ін. Наприкінці XIX – на початку XX ст. їх зусиллями вдалося збагатити не тільки теоретико-методологічне підґрунтя земської статистики, але й поповнити здобутки історичної, економічної і соціологічної наук. Херсонські учні О. Русова були постійними учасниками регіональних і загальнодержавних статистичних з'їздів і нарад. Делегації від Херсонської губернії традиційно відзначалися представницьким характером. Так, у роботі підсекції статистики IX з'їзду російських природознавців і лікарів у Москві (3-11 січня 1894 р.) брали участь 8 представників від Херсонщини (шоста за кількістю осіб група серед делегацій від 16 губерній), а на X з'їзді у Києві (21-30 серпня 1898 р.) – вже 17 делегатів (третя за кількістю осіб група серед делегацій від 34 губерній) [20, с.2; 21, с.XII]. Свідченням наукового авторитету діячів земської статистики Херсонської губернії слугує факт їх регулярного обрання почесними головами та секретарями на засіданнях зазначених з'їздів і нарад (зокрема, Ф. Василевського, А. Бориневича, М. Борисова та ін.).

Херсонські статистики активно залучались до обговорення й вирішення актуальних проблем розвитку земської статистики. Так, на засіданнях підсекції статистики IX з'їзду російських природознавців і лікарів одеський міський статистик А. Бориневич, презентуючи результати перепису населення м. Одеси 1 грудня 1892 р., акцентував увагу присутніх на нових технічних прийомах розробки карткового матеріалу, покликаних раціоналізувати роботу рахівників при проведенні подібних робіт [20, с.179-180], а завідувач оціночно-статистичної служби

Херсонського земства А. Леонтьєв звернув увагу колег на цінний методичний досвід херсонських статистиків у постановці оціночних досліджень за законом 8 червня 1893 р. [20, с.179-180]. Важливе науково-теоретичне і практичне значення мали положення доповіді губернського статистика Ф. Василевського «О способах исследования экономического значения грунтовых дорог», у якій він поділився з учасниками підсекції статистики Х з'їзду російських природознавців і лікарів програмно-методичними розробками херсонців [21, с.379-391]. На специфіці організації поточного статистики в Херсонському земстві, аналізі місцевих статистичних програм і видань Ф. Василевський зупинився у своїй доповіді на засіданні статистичної наради при Імператорському Вільному економічному товаристві у Санкт-Петербурзі (1900) [22, с.21-26]. Значною активністю відзначалися херсонські дослідники й під час дебатів за доповідями інших статистиків.

Помітний внесок у теорію і практику земської статистики зробили не лише херсонські учні й послідовники О. Русова, які розвивали описові традиції чернігівської статистики. На противагу їм Володимир Федорович Арнольд (1872-1918), який у 1896-1899 рр. обіймав посаду завідувача сільськогосподарського бюро Херсонської повітової земської управи, представляв математичний напрям у земській статистиці. Будучи прихильником застосування вищого математичного аналізу до вивчення статистичних закономірностей, він стверджував, що "людська логіка, яка не користується математичними символами, часто заплутується у словесних визначеннях і робить, внаслідок цього, помилкові висновки, – й виявити цю помилку за музикою слів іноді коштує величезної праці та нескінченних, часто безплідних суперечок" [23, с.III]. Подібні міркування знайшли практичне відображення у його ґрунтовних статистико-економічних дослідженнях селянського господарства на Херсонщині. Професор О. Кауфман, оцінюючи заслуги В. Арнольда перед статистичною наукою, визнав його пріоритет у розробці багатьох питань математичної статистики і зазначив, що він у Російській імперії "був ледве не єдиним серед земських статистиків, який намагався застосувати ці [математичні. – О.М.] методи до чисто наукового аналізу явищ, які входять до кола інтересів земської статистики, – саме статистики селянського господарства" [24, с.92].

Молодий статистик став ініціатором проведення земством масштабних бюджетних досліджень на Херсонщині. Результати організованих ним у 1897-1898 рр. вибіркових обстежень селянських господарств Херсонського повіту дозволили учасникам статистичної наради 17-20 березня 1899 р. визнати необхідність періодичних бюджетних обстежень різних типів господарств для з'ясування еволюції їх економічного становища як передумови надання адекватної агротехнічної допомоги [25, с.34-35,59-63]. При розробці матеріалів селянських бюджетів В. Арнольд спирався передусім на досвід засновника земської бюджетної статистики Ф. Щербини. Але, творчо інтерпретуючи здобутки попередників, вчений використав власну оригінальну методику аналізу статистичних показників.

В. Арнольд вважав недостатнім при вивченні економічних явищ застосування кількісних співвідношень через традиційні форми групування статистичних даних. Розробляючи дані селянських бюджетів, він досліджував залежності між окремими ознаками селянського господарства за допомогою формул аналітичної геометрії. Пізніше у доповіді «Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей» на засіданні підсекції статистики XI з'їзду російських природознавців і лікарів у Санкт-Петербурзі (20-30 грудня 1901 р.) В. Арнольд так обґрунтовував свої міркування: "Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв'язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Метод, який найчастіше використовується для пошуку такого зв'язку, є метод співставлення двох рядків цифр, із якого один є

кількісним вираженням одного фактору для даних груп досліджуваних об'єктів, а другий – кількісним вираженням другого фактору. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної групи кількість того чи іншого фактору, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при співставленні цих факторів" [26, с.2]. Для аналізу взаємозв'язку між посівною площею, кількістю худоби та реманенту В. Арнольд використав найбільш вживаний метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат. Застосовуючи формулу лінійного рівняння, він будував криві, які виражали відношення між факторами економічного добробуту селянського господарства. За його переконанням, подібні методи при вивченні матеріалів подвірних переписів могли б дати не менш значні результати, ніж у природничих науках. Наприклад, "повну можливість конструювати головні типи селянських господарств у повіті, маючи про них тільки мінімальну кількість відомостей", а в перспективі й слугувати об'єднанню статистичних даних по різних регіонах [26, с.13]. Свої погляди на виведення математичними методами закономірностей суспільного життя вчений розвинув у ряді наступних публікацій («Закономи співвідношення головних елементів господарських бюджетів», «Політико-економічні етюди»).

Отже, у процесі розвитку земської статистики на Херсонщині отримали поширення різні наукові підходи до розуміння сутності статистичного методу, функцій і завдань земської статистики, її пізнавальних можливостей. Місцеві дослідники активно сприймали західноєвропейський і вітчизняний досвід статистичних досліджень, намагаючись застосувати його до розв'язання практичних завдань вивчення культурно-господарського розвитку регіону. Найбільший вплив на формування наукових позицій херсонських статистиків справили традиції чернігівського типу земської статистики, адаптовані до місцевих особливостей Півдня України. Зусиллями фундатора земської статистики на Херсонщині О. Русова і його учнів (А. Бориневича, М. Борисова, Ф. Василевського, Л. Падалки та ін.) вдалося не лише побудувати ефективну систему статистичного вивчення регіону, але й розширити теоретичну та методологічну базу земської статистики. У роботах херсонських статистиків знайшли відображення і подальший розвиток концептуальні ідеї кетлеанства, описові традиції державознавства, наукові розробки представників політекономічного напрямку, соціологічної і стохастичної (математичної) шкіл у вітчизняній статистичній науці. Ряд діячів статистичної служби Херсонського земства завдяки своїм новаторським підходам до вирішення методологічних проблем земської статистики увійшли до кола визначних представників статистичної науки.

Джерела та література

1. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – 312 с.
2. Мекшун Л.М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-економічний аспект) : дис. ... канд. екон. наук : 08.01.04 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 154 с.
3. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики. – М., 1990. – 295 с.
4. Херсонское губернское земское собрание. Сессия четырнадцатая (1-11 ноября 1873 г.). – Херсон, 1874. – 846 с.
5. Херсонское губернское земское собрание. Сессия шестнадцатая (22-30 октября 1875 г.). – Херсон, 1876. – 670 с.
6. Материалы по земской статистике Херсонской губернии. – Херсон, 1875. – 190 с.
7. Доклады статистического бюро, оставшиеся недоложенными V статистическому съезду // Сборник Херсонского земства. – 1876. – № 11-12. – С. 1-54.
8. Труды статистического бюро // Сборник Херсонского земства. – 1876. – № 8-9. – С. 1-103.

9. Горонович И.И. Два земских статистических учреждения: Херсонское бюро и Черниговское отделение при губернских управах // Отечественные записки. – 1879. – № 7. – С. 207-242.
10. А.А. Русов // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 43. – С. 15-16.
11. Караваев В.Ф. Издания земств 34-х губерний по общей экономической и оценочной статистике, вышедшие за время с 1864 г. по 1 января 1911 г. – Спб., 1911. – 179 с.
12. Макієнко О.А. Концепція «обласництва» у статистичних дослідженнях Херсонського земства // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С. 103-107.
13. Русов А.А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський беллетристичний збірник. – Спб., 1886. – С. 351-391.
14. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии (4-8 февраля 1882 г.) // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 7-29.
15. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии. – Одесса, 1883. – 70 с.
16. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии // Сборник Херсонского земства. – 1884. – № 3. – С. 1-53.
17. Зубко А.М. Значення матеріалів земських подвірних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1986. – Вип. 28. – С. 73-79.
18. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – XXXII+392 с.
19. Руссов А.А. О желательной организации земской статистики // Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С. 110-123.
20. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – 300 с.
21. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 года. – Чернигов, 1900. – XXIII+457 с.
22. Труды комиссии по вопросам земской статистики при Императорском Вольном Экономическом Обществе. – Спб., 1901. – 153+53 с.
23. Арнольд В.Ф. Политико-экономические этюды. – Одесса, 1904. – III+136 с.
24. Кауфман А.А. Статистическая наука в России: Теория и методология (1806-1917): Историко-критический очерк. – М., 1922. – 218 с.
25. Совещание представителей уездных и Одесской городской управ и агрономических смотрителей (17-20 марта 1899 г.) // Сборник Херсонского земства. – 1899. – № 5. – С. 1-96.
26. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей 20-30 декабря 1901 года. – Спб., 1902. – С. 1-16.

Анотація

Стаття присвячена визначенню ролі статистиків Херсонського земства у розробці теоретичних і методологічних проблем земської статистики в другій половині XIX – на початку XX ст. У контексті розвитку теорії і практики земської статистики розглядаються конкретні інтелектуальні новації місцевих дослідників, їх вплив на еволюцію вітчизняної статистичної думки.

Summary

The article is devoted to definition of role statisticians Kherson's zemstvo in working up of theoretical and methodological problems zemstvo's statistics in second half of XIX – beginning XX century. In the context of development theory and practice of zemstvo's statistics consider concrete intellectual novations of local investigators, there's influence on evolution of home statistical thought.